

Галина Даніл'ян

ДАНІЛ'ЯН Галина Павлівна — аспірант кафедри теорії та історії культури Харківської державної академії культури. Сфера наукових інтересів — теорія культури, проблема ідентичності в сучасному суспільстві.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ «ПОСТНОВІТНЬОЇ» ДОБИ: МЕХАНІЗМ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Актуальність дослідження. Серед безлічі проблем сучасності, актуалізованих процесами глобалізації, важливе місце займає проблема національної ідентичності. Глобалізація, як процес все більш повного і всебічного залучення широких мас населення і територіальних національно-державних структур у формування всесвітньої суспільної системи, пред'являє все більш жорсткі вимоги до відповідності змісту ідентичності людини і суспільства наростаючим змінам соціокультурної сфери. Тому проблеми розвитку етнічної та національної ідентичності в умовах глобалізації останнім часом привертають надзвичайну увагу наукових кіл у всьому світі. Крім того, популярність цієї тематики зумовлена прагненням науковців осмислити «етнічний парадокс сьогодення» — зростання ролі етнонаціонального фактору під час поширення глобалізаційних уніфікуючих тенденцій в економіці, суспільно-політичному житті, під час створення єдиного інформаційного простору та розвитку глобальної культури тощо. Серед багатьох проблем сучасної національної ідентичності особливої актуальності набуває проблема механізмів та перспектив її розвитку, зокрема, питання долі національних ідентичностей у ситуації одночасного прояву факторів уніфікації і розширення глобального культурно-інформаційного простору, з одного боку, і загострення боротьби за збереження етнокультурної різноманітності, з іншого.

Огляд літератури. Незважаючи на спалах в останнє десятиріччя наукової зацікавленості до питання національної ідентичності та її кризового становища в умовах глобалізації, проблема механізму та перспектив розвитку національної ідентичності не набула достатньої розробки в культурологічному та філософському дискурсах. Зарубіжні та вітчизняні дослідники здебільшого постулюють кризу сучасної національної ідентичності в умовах глобального взаємопроникнення культур та розглядають загрозу аккультурації та асиміляції різних етносів і націй, практично не звертаючи уваги на механізми національної протидії вказаним явищам. Серед дослідників, які так чи інакше звертаються до поставленої проблеми, слід відзначити Е. Сміта, Г. Баба, Е. Гідденса, В. Мак-Ніла, М. Кастельса, М. Шульгу, М. Бірюкову, М. Зернецьку, О. Астаф'єву та ін. Безперечно, невелика кількість моделей розвитку національної ідентичності пов'язана зі складністю аналізу сучасних суперечливих тенденцій надзвичайно мінливої соціокультурної сфери та їх екстраполяції навіть на найближче майбутнє.

Отже, **мета** пропонованої статті полягатиме в спробі культурфілософського висвітлення механізмів та перспектив збереження націй і національної ідентичності в добу «етнічного відродження» і глобалізації. Поставлена мета зумовлює вирішення певних завдань: по-перше, визначити природу та специфіку відтворення національної ідентичності; по-друге, визначити, які соціокультурні зміни відбуваються в суспільстві в умовах глобалізації та з'ясувати їх вплив на національну ідентичність; по-третє, простежити перспективи національної ідентичності та проаналізувати чинники її відтворення.

Ситуація початку ХХІ ст., коли людина живе немовби в паралельних світах — глобального і локального, ставить індивіда перед проблемою внутрішнього самовизначення, створення власної системи ідентичностей. Людина завжди ототожнює себе з якоюсь соціальною групою, певними культурними значеннями, цінностями, нормами, символами та культурними кодами. Відповідно, під ідентичністю М. Кастельс розуміє «процес, при якому соціальний актор розпізнає себе і конструює свою свідомість виключно на основі певного культурного атрибуту або мережі атрибутів, аби знайти ширшу віднесеність до решти соціальних структур» [1, с.28].

Тобто, ідентичністю сучасні дослідники вважають деяку стійкість індивідуальних, соціокультурних, національних або цивілізаційних параметрів та здатність людини і суспільства відповісти на питання «Хто я такий? Хто ми такі?».

Отже, національна ідентичність у найзагальнішому розумінні виступає способом проведення відмінностей між тими, хто є членом нашого співтовариства і тими, хто до нього не належать. Дія національної ідентичності — це прихована комбінація матеріальних та духовних (характер, рідна мова, темперамент, історична спадщина, культурні традиції), функціональних (національність, громадянство) й афективних (патріотизм) компонентів. Вони можуть привноситися або виключатися, акцентуватися або умисно замовчуватися у деяких ситуаціях, проте суть ідентичності залишиться.

Відчуття національної ідентичності стає могутнім засобом самовизначення та самоорієнтації особистості у світі крізь призму колективної ідентичності та власної унікальної культури. Вся структура нашого суспільства заснована на понятті ідентичності. Ми оточені різними символічними нагадуваннями про свою національну приналежність, які підсилюють наше існування як нації і переконують нас: ми відрізняємося від інших, ми єдині в цих відмінностях як певне культурне співтовариство у визначеному місці у світі та історії.

Е. Сміт у межах власної етносимволічної концепції пропонує ще одне вдале визначення національної ідентичності: «безперервне відтворення й нове тлумачення характерних вартостей, символів, пам'яті, міфів і традицій, які утворюють особисту спадщину нації, а також ототожнення індивідів з цими ознаками, спадщиною й складниками культури» [2, с.24]. Як можна бачити, це визначення складається з двох частин: у першій частині вказано механізми культурної безперервності й зміни на колективному рівні, а в другій зосереджено увагу на ставленні особистості до колективу. Саме ці два взаємозв'язки (перший — між колективним та індивідуальним рівнями аналізу, а другий — між безперервністю й зміною ідентичності) є вирішальними для розуміння національної ідентичності.

Сьогодні багато говорять про «ситуативний» характер етнічної й національної ідентичності та про творення в сучасному світі «складної» або «плюралістичної» ідентичності. Згідно з цією думкою, ми ототожнюємо себе з різними колективними об'єднаннями, родинами, гендерними категоріями, місцевостями, професійними групами, конфесіями та етносами і залежно від обставин іноді можемо переходити від одного об'єднання до іншого. Отже, кожен з нас має складні ідентичності — від найвужчого родинного кола до найширшого кола всього людства; у глобальному суспільстві багато з цих ідентичностей стають другорядними й усе більш умовними.

У мінливих умовах сучасних глобалізаційних процесів культурне становище найстабільніше там, де колективна, зокрема національна, ідентичність, спирається на традиційні культурні складники. Певні типи колективної ідентичності, наприклад, клас або місцевість, слугують інтересам групи і після досягнення мети розпадаються. Національні спільноти більш тривкі, адже основні культурні складники, на які вони спираються (пам'ять, вартості, символи, міфи й традиції), тяжіють до посилення стабільності й згуртованості й становлять кістяк колективної безперервності й відмінності [2, с.24-25].

Може скластися враження, ніби колективні культурні ідентичності статичні й незмінні, але це не так. Насправді ми маємо справу не з застиглою чи незмінною сукупністю характерних рис, а з тривкими структурами. Культурні ідентичності й спільноти, як і решта, піддаються змінам та руйнуванню, але ці зміни можуть бути поступовими й загальними або раптовими й уривчастими. Єдина відмінність національної та етнічної ідентичності від інших видів колективної ідентичності полягає здебільшого в повільніших і триваліших ритмах культурних змін, які внаслідок цього потребують аналізу протягом «тривалого часу».

Складники національних та етнічних ідентичностей змінюються, але це процес, який відбувається щопокілліня, адже зовнішні події та внутрішні перебудови груп і держав сприяють новому баченню колективних традицій. Такий процес «реконструкції» спричинює повторний відбір, рекомбінацію та рекодифікацію наявних вартостей, символів, пам'яті тощо і щопокілліня наповнюється новими культурними складниками. Тому зміни національної ідентичності не

виходять за межі, визначені культурою й традиціями конкретної нації та її особистою спадщиною. Зміни можуть відбуватися тільки в чітких межах, і навіть якщо вони раптові й руйнівні, за винятком цілковитого знищення нації, вони створять нові складники, які на рівні культури переймуть представники нації.

Описаний механізм самовідновлення національної ідентичності допомагає зрозуміти сучасні процеси взаємодії традиційної і новітньої культури.

Дійсно, основними засобами збереження національної ідентичності виступають спадкоємність і відтворення національної культури, проте, на думку багатьох дослідників, під впливом глобалізаційних тенденцій, що призводять до кризи або швидких змін ідентичності, означені процеси ускладнюються настільки, що вже не можуть протистояти глобальній уніфікації. Спробуємо довести, що це не так.

Безперечно, що за сучасних умов тенденція до міжнародної інтеграції та взаємодії набуває інтенсивного та цілеспрямованого характеру. Простір суспільного буття згущується, стаючи більш однорідним. Окремі суспільства, держави і регіони все більше набувають рис частин глобального цілого, національно-державні форми організації людства поступово втрачають свою самодостатність [3, с.27]. Як зазначає В. Кувалдін, процес розвитку соціальної структури сучасних суспільств здобуває наднаціональний вимір, народжується суспільство другого порядку — мегасуспільство. Зберігаючи традиційні форми національних держав, воно, разом з тим, відрізняється появою наднаціональних глобальних систем зв'язку, новими механізмами соціалізації, новими можливостями самореалізації особистості [4, с.17].

Така глобальна єдність виявляється не тільки в політичній та економічній, але й у культурній сфері. Взаємодія народів, на думку ортодоксальних глобалістів, призводить до загрози універсалізації — виникнення спільних культурних цінностей, традицій, історичного досвіду, становлення єдиної «універсальної цивілізації». Однак конструктивну основу для розуміння сучасного світу дає формула глобалізації як двоєдиного амбівалентного процесу паралельної й одночасної інтеграції та індивідуалізації існуючих спільнот, інститутів і сфер діяльності людини [5].

Отже, з одного боку, відбувається затвердження глобальної транснаціональної культури за рахунок повсюдного поширення схожих рис, стандартів і норм, залучення до загальнолюдських стандартів. З другого, набирає обертів тенденція, у ході якої народи реалізують прагнення до затвердження своєї ідентичності за рахунок збереження й культивування власної самобутності. Як вирішується таке протиріччя?

У будь-якому суспільстві одночасно співіснують елементи як національної, так і світової або глобальної культури. На думку О. Зернецької, до феномена так званої глобальної культури можна зарахувати всі види масифікованої медіа-продукції, світове поширення стандартизованої їжі, одягу, музики, англосаксонського стилю бізнесу та англійської мови, що створює враження безпрецедентної культурної гомогенізації [6, с. 85]. Аналізуючи основні аспекти становлення глобальної культури, можна виділити такі напрями глобального розвитку: всесвітнє поширення стандартизованих технологій виробництва і послуг, високий ступінь інтеграції й кореляції всіх господарських процесів, включаючи матеріальне виробництво та фінанси, виникнення єдиних глобальних високо інтегрованих систем політичних взаємодій, стрімкий розвиток новітніх інформаційних, комп'ютерних та телекомунікаційних технологій, проникнення елементів західної глобальної та масової культури в інші культурні ареали. Такі глобальні трансформації неминуче ведуть до посилення домінуючої глобальної світової культури, проте не призводять до повної трансформації субдомінантних національних культур. Отож, виражаючи собою щось загальне, зазначає В. Толстих, глобалізація в її гуманістичному сенсі не дорівнює уніфікації, стандартизації. Глобалізація — це те, що притаманне всім і водночас не вимагає відмови від власної індивідуальності [3, с.32].

Глобальна культура не дорівнює загальній уніфікації, глобальне тут поєднується з локальним, крім того, ми навіть можемо побачити локальний опір глобальному. Йдеться про новий, найвищий рівень культурної інтеграції, простором якої стає весь світ.

Світова культура виступає здебільшого на рівні споживання, задоволення фізіологічних

потреб людини. Глобальними переважно стають товари широкого вжитку, інформаційні послуги, технічні засоби комунікації, Інтернет і масова культура. Такі складові космополітичної культури необхідні для інтеграції та уніфікації, становлення єдиного інформаційного світу. Але більш глибокі духовні цінності, на основі яких відбувається самоідентифікація особистості, етносу, націй та поділ усіх людей на «своїх» та «чужих» (менталітет, релігія, мова, моральні норми та поведінкові стереотипи, традиції, міфи, етнічна та національна історія), майже не виходять на світовий рівень. Ці елементи дуже важко, а інколи неможливо змінити під тиском ззовні, вони практично не глобалізуються й не універсалізуються, хоча й дуже повільно трансформуються під впливом глобальних інформаційних процесів.

Взаємодія національної і глобальної культури проходить не за схемою витіснення культур. Навпаки, національною культурою здійснюється переробка міжкультурних інновацій і пристосування їх «під себе» завдяки існуванню певної критичної межі сприйняття новацій цивілізаційною системою, яка визначається традиціоналізмом певного суспільства. Причому, модифікація традиції є в кожному випадку результатом самоструктурування нації чи етносу у відповідь на зміну зовнішніх культурно-політичних умов існування етнічної або національної спільноти. Завдяки цьому зміни, викликані дією глобалізаційних процесів, приводять не до загибелі етнонаціональної компоненти культури, а, навпаки, до її активної актуалізації і до пристосування етнічних та національних структур до нових комунікативних умов.

Глобалізація аж ніяк не призводить до усунення національної ідентичності, а інколи навіть посилює її. На користь цього висновку свідчать наступні аргументи. Перший з них, як не дивно, стосується сучасної кризи особистісної ідентичності, інші — особливостей самої глобалізації.

Відомо, що внаслідок суспільних трансформацій істотно реструктуруються насамперед об'єктивна і суб'єктивна соціальна реальність. Зростаючі глобалізаційні процеси привносять докорінні зміни в картину буття окремої особистості, в її життя вливається новий, невідомий різноманітний світ, зникає межа між «своїм» та «чужим». ЗМІ, міграційні потоки, поширення елементів глобальної культури створюють умови для запозичення чи навіть нав'язування особистості елементів інших культур, поширення однакових стандартів. У суспільстві з'являється відчуття невизначеності, несталості, розгубленості. У такі кризові часи людина потребує перевірених, сталих орієнтирів, перш за все щодо уявлення, ким вона є, звідки й куди йде. Надійними групами підтримки за цих умов для людини стають етнос та нація. Людині завжди необхідно відчувати себе частиною «ми», аби знайти психологічну безпеку і стабільність, відчутти себе частиною спільноти з привабливими ознаками. Тому саме етнокультурна ідентичність внаслідок певної сталості етнічних та національних рис стає для особистості чи не найактуальнішою під час глобальних трансформацій.

Сучасні науковці безспідставно вважають, що відродження провінціалізму, зокрема спалах етнонаціональної ідентичності, є наслідком глобалізації. Зміна ролі національної держави, поява транснаціональних просторів не позбавляють людей національної належності і сентиментів з приводу їх національної і локальної культури, навпаки, під час глобалізаційних процесів інтерес до локальних явищ навіть збільшується, відбувається «сакралізація локального» [7]. Під сакральним тут розуміють не релігійне тлумачення священного, а важливі для індивіда цінності його повсякденного життя, глибоко вкорінені в людині саме на локальному рівні. Саме тому в умовах глобалізації зростає значення спільнот, солідарність яких будується на основі локальної культури.

Не можна заперечувати, що процеси глобалізації сприяють новим формам міжкультурних взаємодій, зокрема завдяки розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. Але поширення останніх недоречно розглядати тільки як фактор розмивання ідентичності шляхом розповсюдження уніфікованих культурних стандартів. Певною мірою розвиток інформаційної культури сприяє збереженню міжнародного національного плюралізму. Інформаційно-комунікаційні системи значно полегшують упровадження країнами національної культури через державну систему освіти, дають змогу кожному представникові суспільства брати участь у культурному процесі, пов'язують представників розпорочених етносів і діаспори, а також роблять випуклішою й помітнішою різницю між національними культурами, що не

може не сприяти усвідомленню власної національної унікальності.

Але, як зазначає Е. Сміт, і поза процесами глобалізації існують причини, які схиляють до думки, що ми навряд чи зіткнемося з умовами для скасування націй та зникнення національної ідентичності. Перша з них впливає з успадкованої доновітньої етнічної належності та її впливу на тривалість існування націй та націоналізму, а саме з етноісторії, друга — з духовних засад нації.

Етноісторія спирається на власну реконструкцію «автентичного» суспільного минулого, не звертаючись до історичного аналізу соціо-економічних та політичних інституцій. Суспільне минуле постає тут через низку самобутніх моральних та яскравих художніх образів, котрі рельєфно показують особливість й унікальність спільноти. Зосереджуючись на питаннях героїзму та жертвності, творення і відродження, родоводу і традицій, етноісторія передусім звертається до одного або кількох періодів «золотої доби», і за допомогою настанов та прикладів тієї епохи сподівається відновити суспільство в майбутньому. Такі періоди «золотої доби» уособлюють «квінтесенцію» суспільства, його «справжній» характер, і можуть набувати різних форм (наприклад, періоди політичного або економічного розвою, релігійні періоди аскетичної святості та мудрості, періоди розквіту культури та мистецтв). Для пізніших поколінь такі часи стають канонічними, бо уособлюють все, що є величним і благородним у «нашому суспільстві».

За націоналістичними канонами всі нації мають належне і гідне минуле, яке потрібно тільки віднайти. Тому якщо у нації немає періоду «золотої доби» та її героїв, бракує визначних текстів чи пам'яток матеріальної культури, якими новітня нація може керуватися в пошуку своїх витоків, народ проводить певну цілеспрямовану культурну діяльність по створенню історичних і літературних гуртків, пошуку пам'яток старовини, дослідженню й плеканню народних звичаїв та мови та відновленню або «вигадуванню» стародавніх народних традицій, звичаїв і ритуалів [8].

Нерівномірне поширення писаної автентичної етноісторії, коли одні нації можуть хизуватися «багатим» задокументованим минулим, тоді як інші змушені задовольнятися тільки примарним минулим, підштовхує до постійного порівняння й наслідування. Тому національні почуття у всьому світі викликає й брак культурних та етносимволічних ресурсів. Тут важлива не сама «достовірність даних», але сприйняття їх автентичності якоюсь частиною нації та іноземцями, тобто внутрішнє й зовнішнє визнання самобутнього характеру національної культури.

Друга з причин, що дає нам підстави говорити про збереження націй і національної ідентичності в сучасному і майбутньому, виходить з духовних засад нації. На думку Е. Сміта, національну ідентичність можна розглядати як певну світську «політичну релігію» з власними літургіями, символікою і міфотворчістю, що сприяють колективній солідарності. Основні категорії нації — суспільство, територія, історія та доля — в минулому і тепер розглядаються як «священні», у тому розумінні, що сприймаються більшістю членів як об'єкт пошани і відданості, як самоціль. Серед «священних властивостей» нації або її основних ознак, що сприяють духовній спорідненості її членів, Е. Сміт слушно називає: віру в етнічну вибраність, розуміння нації як обраного народу, на який покладена особлива місія чи який має особливий договір з Богом; відданість священній території, успадкованій батьківщині, освяченої святими, героями й мудрецами, а також могилами предків; поширені спомини про «золотий вік» як апогей національної історії, добу матеріального, духовного й мистецького розквіту; культ «славних предків» і героїчної жертвності заради нації та її долі [2, с.131-132].

Звичайно, ці духовні властивості притаманні всім націям неоднаковою мірою. У деяких випадках сенсом національного існування стає приєднання священних територій, в інших — наперед виступає колективна пам'ять про «золоту добу» або віра в етнічну обраність. Там, де були наявні всі чотири сакральні властивості, й там, де вони продовжують існувати тепер, національна ідентичність була і продовжує бути особливо сильною та життєздатною, утворюючи різку межу між членами спільноти й чужинцями. І навпаки, там де бракує більше однієї з цих сакральних властивостей, чи вони послаблюються, сила національної

ідентичності відповідно спадає і її привабливість для населення порівняно з іншими колективними культурними ідентичностями в цьому сенсі знижується. Це призводить до закономірного послаблення соціального й культурного розмежування нації [2, с.132].

Висновки. Процеси глобалізації аж ніяк не призводять до занепаду національної ідентичності, а навпаки, заохочують нації до більшої самобутності, стимулюючи їх адаптаційні захисні механізми шляхом звертання культури до власних традиційних засад і їх відновленням та реорганізацією кожним наступним поколінням. Серед чинників збереження національної ідентичності, спровокованих глобалізаційними процесами, можна назвати спалах національної ідентичності як відповідь на загрозу уніфікації внаслідок розвитку глобальної культури і масового споживання, звернення особистості до нації як психологічно надійної спільноти в ситуації кризи ідентичності, посилення «сакралізації локального», становлення інформаційного суспільства тощо. Крім того, загальні припущення щодо стійкості національних ідентичностей впливають із самої природи національної ідентичності, а саме зі сталості її духовних та етноісторичних засад.

Література

1. *Кастельс М.* Информационная эпоха. Экономика, общество и культура. — М., 2000.
2. *Сміт Е.Д.* Націоналізм: теорія, ідеологія, історія. — Київ, 2004.
3. *Толстых В.И.* Глобализация в социокультурном измерении // Практична філософія. — 2001. — №2. — С.23-72.
4. *Кувалдин В.Б.* Глобализация и рождение мегаобщества // Практична філософія. — 2001. — №2. — С.3-23.
5. *Шейко В.М.* Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець ХІХ — початок ХХІ ст.): Моногр.: В 2 т. — Харків, 2001.
6. *Зернецька О.* Культурна ідентичність і глобальна культура в добу глобалізації // Політика і час. — 2003. — №11. — С.83-88.
7. *Федотова Н.* Кризис идентичности в условиях глобализации. — <http://www.globalculture.ru/news/news53.html>
8. *Сміт Е.Д.* Національна ідентичність. — Київ, 1994.

Надійшла до редакції 15.08.2005 р.